

УДК 316.444.051.63

СВІТЛАНА ОКСАМИТНА,

кандидат соціологічних наук, декан факультету соціальних наук і соціальних технологій Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Міжгенераційна соціальна мобільність у фокусі академічних і соціально-політичних інтересів

Анотація

У статті увага зосереджується на значенні досліджень міжгенераційної соціальної мобільності для розуміння цілісної системи соціальної нерівності у суспільстві, зокрема нерівності можливостей на протизвагу нерівності умов чи результатів. Особливість соціологічного підходу до соціальної мобільності полягає в акцентуванні нерівності саме у відносному, а не атрибутивному значенні, що характерно для аналізу міжгенераційної мобільності за доходами у працях економістів. Питання соціальної мобільності набули важливого соціально-політичного значення у багатьох західних країнах та міжнародних організаціях. Поряд із соціальним включенням та соціальним капіталом соціальна мобільність вважається важливою складовою соціальної єдності чи згуртованості. В Україні дослідженням міжгенераційної соціальної мобільності зараз не надають ані належного академічного, ані соціально-політичного значення.

Ключові слова: міжгенераційна соціальна мобільність, соціальна нерівність, соціальний клас, мобільність за доходом, соціальна єдність

Українському суспільству, на кшталт будь-якого іншого, притаманна багатовимірна система соціальної нерівності та певні інституціональні механізми і практики її відтворення, достеменні знання про що становлять одне з основних завдань вітчизняної соціологічної науки. Відтворення соціальної нерівності від покоління до покоління відбувається як взаємодоповняльні процеси міжгенераційної соціальної мобільності й імобіль-

ності, тобто відтворення дітьми соціальної належності батьків чи переміщення до інших соціально-статусних і класових позицій. Життєві шанси чоловіків і жінок значною мірою залежать від соціальних обставин їхнього народження, інституціонального середовища процесів соціалізації, здобуття освіти, залучення до певних занять та переміщень у сфері зайнятості.

У вітчизняній соціології дослідження соціальної нерівності та стратифікованості суспільства мають переважно атрибутивний характер, коли нерівномірний розподіл соціальних ресурсів і стратифікацію індивідів та груп визначають за певними характеристиками-атрибутами, як-от дохід, заробітна плата, багатство, матеріальне забезпечення, рівень освіти, влада тощо. Значно рідше досліджують, аналізують і обговорюють соціальну нерівність у відносному розумінні як нерівність шансів і можливостей. Проте щодо сучасних суспільств принципово важливим вважають розрізнення цих двох типів нерівностей. Перший тип — це загалом нерівність умов чи результатів, статусних характеристик, позицій, які (насамперед позиції зайнятості) характеризуються неоднаковими винагородженнями, доступом до основних соціальних ресурсів, передусім доходу, багатства, престижу і влади. Нерівність визначається за певними атрибутивними характеристиками індивідів і стосується розподілу диференційованих винагороджень чи життєвих умов. Інший тип загальновідомий як нерівність можливостей, тобто нерівність доступу до самих статусних чи соціально-класових позицій. Соціальна справедливість нерівності як неоднакового винагородження за суттєво різну працю, зусилля, заслуги загалом не викликає сумнівів і заперечень. Проте нерівність можливостей, незмінно відтворювану залежність шансів індивіда від аскриптивних характеристик його/її соціального походження визнають як несправедливість. У соціології дослідження нерівності можливостей зазвичай відбувається шляхом виявлення зв'язку між освітньою, статусною чи класовою належністю індивідів у дорослому віці, з одного боку, і його/її аскриптивними характеристиками, як-от статус зайнятості, рівень освіти, класова належність батьків, умови первинної соціалізації — з іншого. Це царина однієї з найрозвиненіших галузей сучасної соціологічної науки — соціології соціальної мобільності, насамперед міжгенераційної класової мобільності.

Історія соціологічних досліджень міжгенераційної (міжпоколіннєвої) соціальної мобільності, розпочавшись наприкінці XIX століття, триває другу сотню років і досить чітко поділяється на два великі періоди, межею між якими у середині XX століття пролягла Друга світова війна. З 1950-х років почався відлік сучасного етапу соціології соціальної мобільності, поступово вибудовуваної на якісно інших теоретико-методологічних, методичних і емпіричних засадах, аніж у першій половині XX століття. Традиційно засновником соціології соціальної мобільності вважають видатного російсько-американського науковця Питирима Олександровича Сорокіна, автора класичного монографічного дослідження “Соціальна мобільність”, виданого у Нью-Йорку в 1927 році [Сорокін, 2005]. Проте, аналізуючи міжпрофесійну мобільність як передання професійного статусу від батька до дітей, П. Сорокін наводить дані низки попередніх емпіричних досліджень, прове-

дених у шести країнах, де кількість вивчених випадків коливалася від 62 до 24 442, і стосувалися вони, зрозуміло, лише окремих соціальних категорій, не представляючи населення жодної країни загалом. Найраніші зі згаданих П.Сорокіним досліджень були здійснені у Німеччині (1887–1890 роки) та Франції (1900 рік). Американські соціологи С.Ліпсет і Р.Бендикс вказують на низку інших, не згадуваних П.Сорокіним ранніх досліджень міжгенераційної мобільності у США та європейських країнах. Наприкінці 1920-х років під час одного з таких опитувань у Німеччині були зібрані дані щодо соціального походження 90 тисяч “білокомірцевих” працівників — членів професійних спілок, що навіть зараз вражає своєю масштабністю [Lipset, 1959: p. 33–38.].

П.Сорокін, безумовно, першим у соціології здійснив настільки всебічний, теоретично обґрунтований, історико-соціологічний аналіз мобільності як явища, притаманного будь-яким стратифікованим спільнотам, а інших, не стратифікованих організованих соціальних груп, на думку вченого, людська історія ніколи не знала. Соціальну мобільність він подає як переміщення індивідів і соціальних груп всередині “багатоповерхових соціальних будівель”, внутрішня будова яких містить певне “розташування поверхів, ліфти і сходи з одного поверху на інший, драбини та інші пристрої для підйому і спуску з поверху на поверх”. П.Сорокін детально аналізує види і типи соціальної мобільності, принципи і канали вертикальної циркуляції, різноманітні наслідки соціальної мобільності та інституції, які здійснюють соціальний відбір і розподіл індивідів, наводить численні приклади з історії різних країн та результати емпіричних досліджень. Проте найважливіше полягає в тому, що після П.Сорокіна дослідження соціальної мобільності поступово утверджуються як спосіб бачення внутрішньої будови стратифікованих суспільств, а також як процесів соціального розподілу індивідів, контрольований численними соціальними інститутами. Проаналізувавши історичні джерела та вже накопичені в соціології емпіричні дані щодо різних країн, П.Сорокін висловлює низку ідей, припущень і узагальнень (теорем), і до окремих з них сучасні дослідники повернуться лише в останні десятиліття XX століття.

Міжгенераційна мобільність як синонім соціальної нерівності

Міжгенераційна соціальна мобільність становить один із видів мобільності загалом як “руху — зазвичай індивідів, але часом цілих груп — між різними позиціями в межах системи соціальної стратифікації будь-якого суспільства” [The Concise Oxford Dictionary, 1994: p. 334–335]. У соціології соціальну мобільність найчастіше розрізняють і досліджують за такими основними типами, як горизонтальна, вертикальна, структурна, циркулявальна, суб’єктивна, внутрішньогенераційна та міжгенераційна (міжпоколіннева, інтергенераційна). Останню визначають як переміщення індивідів до інших соціальних страт, класів чи статусних позицій, аніж ті, до яких належать їхні батьки.

Об'єктом емпіричних соціологічних досліджень на систематичній загальнонаціональній основі міжгенераційна соціальна мобільність стала лише по Другій світовій війні, досить швидко перетворившись на основну складову сучасної соціології соціальної нерівності, класового і стратифікаційного аналізу. Традиційна для соціології першої половини XX століття концептуалізація соціальної мобільності, зокрема міжгенераційної, радикально переосмислюється. Відомі американські науковці П.Блау і О.Данкен у низці праць, в тому числі у славнозвісному дослідженні структури зайнятості у США [Blau, 1967], запропонували й емпірично обґрунтували суттєво змінене тлумачення соціальної мобільності як “процесу стратифікації”, тобто міжгенераційного механізму, що поєднує статуси належності індивіда зі статусами походження (сім'ї, де відбувалася первинна соціалізація). Розподіл статусів зайнятості батьків опитаних індивідів, на той час тільки чоловіків, тепер уже не розглядали як структуру зайнятості чи робочої сили у певний період минулого, безвідносно до теперішнього, тобто статусів самих респондентів. Натомість статус занятості батьків перетворився на один з основних соціальних вимірів теперішнього становища індивідів, а за величиною кореляції між батьківськими й досягнутими дітьми статусами оцінювали характер (жорсткість, відкритість, закритість) соціальної стратифікації чи соціальної мобільності у суспільстві [Featherman, 1974]. Наголос на тотожності поняття міжгенераційної соціальної мобільності зі змістом соціальної стратифікації посприяв переформулюванню основних завдань дослідників мобільності. Поряд з описом таблиць мобільності щодо відсоткового розподілу вихідної та вхідної мобільності ставилося завдання виміряти зв'язок між двома характеристиками індивіда за походженням і належністю та спробувати з'ясувати основні чинники й умови, які прямо чи опосередковано на нього впливають. Запропонована П.Блау і О.Данкеном модель досягнення статусу, фактично модель мобільності, дістала назву базисної моделі стратифікації [Blau, 1967]. Традиційна для соціології інтерпретація соціальної нерівності як атрибутивної нерівності умов чи результатів доповнюється надзвичайно важливим, емпірично обґрунтованим розумінням нерівності як нерівності відносної, нерівності можливостей і шансів. Вважають, що інноваційний підхід П.Блау та О.Данкена значною мірою ґрунтувався на ідеях П.Сорокіна щодо вертикальної мобільності та ієрархічності професій і занять [Hout, 2004].

Отже, в останній чверті XX століття поняття соціальної мобільності утверджується в соціології як синонім нерівності, насамперед нерівності можливостей на протигагу чи як доповнення нерівності доходів та інших соціально-економічних ресурсів та умов. Увесь повоєнний період розвитку соціології соціальної мобільності, що безперервно триває донині, дістає самоназву “порівняльні дослідження міжгенераційної стратифікації” [Ganzeboom, 1996; Treiman, 2000]. Соціологи — ініціатори проведення міжнаціональних порівняльних досліджень соціальної стратифікації шляхом виявлення тенденцій міжгенераційної мобільності пояснювали свій дослідницький інтерес бажанням виявити три типи дотичних до соціальної нерівності явищ: ті, що мають універсальний характер і притаманні

будь-якому суспільству; ті, що є варіативними у різних суспільствах; і ті, що є унікальними для певних суспільств і певних історичних періодів [Treiman, 2000].

У сучасній соціології міжгенераційну соціальну мобільність найінтенсивніше досліджують як статусну (продовження започаткованої П.Блау і О.Данкеном традиції) та класову, порівняно рідше — як міжгенераційну освітню мобільність. Утвердженню дослідження соціально-класової мобільності як нерівності можливостей упродовж останньої чверті ХХ століття сприяли дві важливі методичні новації у цій галузі — класова схема EGP і логлінійні моделі для аналізу даних таблиць мобільності. Концептуалізація, емпірична верифікація й загальне, принаймні загальноєвропейське визнання і широке застосування добре відомої нині класової схеми EGP, або схеми класів Дж.Голдторпа як основи для вимірювання рівнів і тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності сприяли накопиченню значної кількості емпіричних даних у більшості європейських країн, які можна було використовувати як для міжчасових внутрішньонаціональних, так і для міжнаціональних порівнянь стану і динаміки рівності/нерівності можливостей. Соціальний клас у схемі EGP визначається через соціальні відносини в межах ринку праці та виробничих організацій [Erikson, 1992; Goldthorpe, 2000].

Задля одержання відповіді на запитання, як і чим відрізняються моделі міжгенераційної соціальної мобільності в індустріально розвинених країнах, чи відбувається з часом рух у напрямку більшої соціальної відкритості, дослідникам вдалося розв'язати складне завдання, як відділити структурні впливи на мобільність, зумовлені змінами в соціальній структурі суспільства, від “чистої” (net), або обмінної мобільності, тобто відокремити і виміряти відносні шанси на мобільність між вихідцями з різних соціальних класів. Це вдалося завдяки застосуванню логлінійних і логмультіплікативних моделей аналізу таблиць мобільності [Erikson, 1992; Hauser, 1978; Xie, 1992]. Міжгенераційна соціальна мобільність може бути і зазвичай насправді є наслідком низки структурних змін у суспільстві. Наприклад, якщо сектор промислового чи сільськогосподарського виробництва скорочується, а так званий постіндустріальний зростає, то діти фермерів і робітників так чи інакше здійснюватимуть мобільність унаслідок переходу до інших занять. Проте навіть якщо такі діти частіше потраплятимуть до дедалі більших класів занять розумової і обслуговувальної праці, аніж представники покоління їхніх батьків, це ще не означає, що їхні шанси досягти такої класової належності порівняно з відповідними шансами дітей — вихідців з інших класів відрізнятимуться від шансів їхніх батьків. Навіть якщо змінюється кількісний розподіл соціальних позицій, нерівність шансів досягти певних позицій може бути приблизно однаковою для поколінь батьків і дітей. Відтак, досліджуючи міжгенераційну соціальну мобільність, науковці розрізняють дві її форми — абсолютну і відносну. Абсолютна мобільність визначається як загальна частка індивідів загалом чи серед кожної виокремленої вікової когорти, які змінили класову або освітню належність порівняно з батьками. Ті, що не змінили соціальної належності, вважаються імобільними. Зміна класової чи освітньої належності може відбуватися як

перехід або до вищих класових і статусних категорій, або до нижчих. Тому загальна абсолютна мобільність об'єднує два основні підтипи: висхідну і низхідну.

Натомість відносну мобільність вимірюють як співвідношення шансів індивідів різного соціального походження переміститися до того чи того класу або залишитися у класі за походженням. Відносна мобільність концептуалізується також як соціальна рухливість (*social fluidity*), зв'язок між соціальним походженням і належністю індивідів, як нерівність можливостей, як порівняльна оцінка переваг одних соціальних спільнот на противагу іншим. Розмежування і виявлення абсолютного й відносного рівнів мобільності завдяки застосуванню логлінійних моделей уможливають розгляд того, який внесок до динаміки рівнів мобільності загалом роблять соціальна рухливість (відносна мобільність) та зміна самої структури класових чи статусних позицій, зумовлена структурними змінами зайнятості у суспільстві.

Основне завдання дослідників соціальної мобільності, як вважають, — задокументувати й пояснити зв'язок між класовими чи статусними характеристиками походження індивіда і класом належності як у межах окремих суспільств, так і у зіставленні з іншими. Міжнаціональні порівняльні дослідження систематично демонструють наявність нерівності відносних шансів мобільності в усіх сучасних індустріальних суспільствах. Дослідницький інтерес полягає у зіставленні наявного зв'язку між класовим походженням і класовою належністю індивіда в різних країнах та виявленні часових тенденцій до стабільності, посилення чи послаблення такого зв'язку (іншими словами, соціальної рухливості). Мобільність разом із соціальною стратифікацією виявилася феноменом універсальним, наявним у кожному суспільстві, і водночас варіативним, що, зрозуміло, викликало дослідницький інтерес, спрямований на пошук чинників варіативності режимів мобільності в різних суспільствах. Під пильний погляд науковців потрапляють соціальні інститути та їхня роль у процесах міжгенераційної мобільності. Потому межі академічного інтересу до виявлення й пояснення варіативності режимів мобільності розширюються до намірів створити нову базисну модель соціальної стратифікації, яка б охоплювала основні соціальні інститути, насамперед сім'ю, освітню систему та ринок праці, а також державу як окремого інституційного актора [Birkelund, 2006; Nolan, 2011; Smeeding, 2011].

Тривалий час дослідження соціальної мобільності були цариною суто соціології, проте з початку 1990-х років у межах економічної науки відбувається швидке становлення нового дослідницького підходу — вимірювання міжгенераційної мобільності за доходом [Björklund, 1997; Björklund, 2009; Blanden, 2011; Bratberg, 2005; Corak, 2006; Corak, 2011; Jantti, 2006; Solon, 1992; Solon, 2002]. У контексті загальновідомого нині поглиблення у більшості розвинених західних країн соціальної нерівності впродовж останніх двох-трьох десятиліть у працях економістів, що містять порівняльний аналіз міжгенераційної мобільності за доходами, висловлюються думки щодо ймовірного зв'язку між нерівністю й міжгенераційною мобільністю та послаблення останньої серед індивідів молодших вікових когорт. Іншими

словами, зв'язок між доходом батьків і доходом дітей у дорослому віці посилюється.

Поява колег-економістів на дослідницькому полі соціальної мобільності та суттєві відмінності результатів їхньої дослідницької діяльності від одержаних соціологами спонукали останніх вкотре повернутися до обґрунтування суті соціологічного підходу до соціальної нерівності та причин розбіжності результатів досліджень міжгенераційної мобільності як соціальної (класової) та за доходами. Соціологам знову доводиться пояснювати суть соціологічного бачення соціальної нерівності, довготривалих тенденцій її відтворення, зокрема крізь призму міжгенераційного відтворення та мобільності. Зосередження уваги з боку економістів на доходах чи багатстві та інколи освіти як основній детермінанті доходу розглядається як підхід до нерівності в атрибутивному сенсі [Goldthorpe, 2012: р. 204]. Дохід, багатство і освіта становлять певні атрибути індивідів, яких у них може бути більше чи менше. Соціологи ж схильні говорити про нерівність за класовою чи статусною належністю індивідів, тобто нерівність у відносному та відносинному розумінні, у термінах соціальних відносин, в межах яких індивіди можуть перебувати у більш чи менш сприятливому чи несприятливому (advantaged or disadvantaged) становищі.

Хоча дохід чи багатство не використовуються як виміри класової належності індивідів за схемою EGP, Дж.Голдторп надає переконливе обґрунтування наявності економічних засад диференціації соціальних класів. Використовуючи результати численних досліджень, він демонструє, що за умови визначення класових позицій на основі відносин зайнятості, становище індивідів у термінах економічної забезпеченості, економічної стабільності та довготривалих економічних перспектив матиме типові відмінності залежно від їхніх класових позицій. Загалом, за винятком певних відхилень, індивідів різних соціальних класів фактично можна розглядати як таких, що живуть у зовсім різних економічних світах, не лише з огляду просто на рівень їхнього матеріального забезпечення, але, що важливіше, беручи до уваги й увесь набір їхніх життєвих шансів — ризиків і можливостей, які перед ними відкриваються [Goldthorpe, 2006].

Дж.Голдторп із колегами вже неодноразово демонстрували й емпірично доводили, що значно спрощене економістами тлумачення соціальної мобільності (за доходами чи заробітками) призводить до хибних висновків щодо стану і динаміки соціальної нерівності у суспільстві, ігнорування економічних наслідків диференціації соціальних класів, недооцінки комплексного впливу на життєві шанси індивіда чинників соціального походження, а не тільки одного доходу. На підставі порівняння результатів міжгенераційної соціальної мобільності за доходом, як це роблять економісти, та за класовою належністю на основі одних і тих же даних соціологами емпірично підтверджено, що зв'язок між класом походження і класом належності індивідів значно сильніший, аніж між їхнім доходом і доходом батьків, а також те, що зниження рівня дохідної мобільності насправді відбувається в межах певного режиму класової мобільності, зокрема стабільності рівнів мобільності відносної (а не абсолютної) з незначними, проте безсистемними коливаннями [Erikson, 2002; Erikson, 2010; Goldthorpe, 2007; Goldthorpe, 2012].

Дослідники переконані, що відносна нерівність важливіша, має більшу пояснювальну здатність, аніж нерівність атрибутівна.

Соціальна мобільність як практичне політичне питання

Ще від середини ХХ століття інтенсифікація уваги міжнародної спільноти дослідників до соціальної мобільності обґрунтовується не лише теоретичною, а й соціально-політичною значущістю останньої як важливого практичного політичного питання [Lipset, 1959]. Основним політико-ідеологічним контекстом досліджень соціальної мобільності стає ліберально-демократичний. Макросоціальне тлумачення процесів мобільності виявилось близьким до певних політико-ідеологічних переконань. Значну увагу питанням мобільності приділяє ліберальна теорія індустріального суспільства, за якою передбачається поступове зменшення нерівності можливостей разом із поступальним індустріальним розвитком суспільства та його модернізацією. За оцінкою Р.Ериксона та Дж.Голдторпа, ліберальна теорія індустріалізму розглядає знання про виявлені в індустріальному суспільстві рівні та зразки мобільності як важливий внесок до стабільності ліберальної демократії [Erikson, 1992]. По-перше, це сприяє легітимації наявних класових і статусних нерівностей. Якщо мобільність висока і ґрунтується на освітніх досягненнях, то розподіл економічних і символічних винагороджень сприйматиметься як справедлива віддача для більш здібних і мотивованих індивідів. Вищі рівні висхідної, а не низхідної мобільності, зумовлені структурними змінами, інтерпретуватимуться як зростання кількості тих, хто виграє, а не програє від розширених структурних можливостей. По-друге, високі рівні мобільності розглядаються також як гарантія стабільності ліберальної демократії, зменшення загрози потенційних колективних дій на класових засадах. Зростання мобільності, насамперед висхідної серед вихідців із робітничого класу, вважають чинником, який послаблює класову ідентифікацію, класову солідарність та спонукає до пошуку індивідуальних, а не колективних дій для поліпшення соціального становища.

Значну увагу з боку ліберальної теорії індустріального розвитку приділяють соціальній мобільності з початком другої половини минулого століття. Проте витоки такого тлумачення перспектив і соціально-політичного значення мобільності сягають ще другої половини ХІХ століття, коли ліберальні погляди на розвиток суспільства протистояли марксистським тлумаченням класової диференціації та перспектив класової боротьби. Хоча тоді жоден із напрямів насправді не надавав великого значення питанням соціальної мобільності, марксистські погляди різнилися тим, що мобільність, за винятком переміщень до робітничого класу (пролетаризації), загалом розглядали як перешкоду процесу утворення класів, а рекрутування енергійних і амбіційних індивідів із нижчих класів до вищих може слугувати як стабілізаційний, антиреволюційний процес [Goldthorpe, 1987]. Вважають, що саме з появою присвяченої соціальній мобільності праці П.Сорокіна відбувається суттєве зрушення “від того, що можна назвати “негатив-

ним” соціалістичним інтересом до мобільності, тобто зацікавленістю у тлумаченні мобільності як явища, яке ускладнює, перешкоджає чи блокує шлях досягнення соціалізму через робітничий рух, до “позитивного” ліберального інтересу: інтересу до мобільності як цінності, яку необхідно зберігати та максимізувати” [Goldthorpe, 1987: р. 13]. Серед сучасних дослідників соціальної мобільності є як послідовні критики ліберальної теорії індустріального суспільства, так і послідовні її прихильники, хоча одне з численних узагальнень тривалої піввікової співпраці міжнародної спільноти дослідників соціальної мобільності становить висновок про загалом слабе підтвердження ліберальної теорії модернізації.

Соціалістичний, правдивіше було б сказати соціально-демократичний, позитивний інтерес до соціальної мобільності повертається у другій половині ХХ століття як критика ліберальної ідеології, її невідповідності соціальній реальності, виявленням тенденціям стабільного відтворення нерівності можливостей, а не її зменшення. Більша відкритість суспільства і рівність можливостей досяжні лише шляхом руху до більшої рівності умов.

У соціально-політичний фокус бачення соціальної мобільності також потрапляють питання економічної ефективності. Необхідність подолання перешкод для соціальної мобільності обґрунтовується не лише з позицій рівності, зокрема рівності можливостей, а й із позицій ефективності, насамперед економічної. Економічна доцільність подолання перешкод для мобільності полягає, по-перше, в тому, що менш мобільні суспільства з більшою ймовірністю марнуватимуть людські таланти, здібності й уміння. По-друге, брак рівності можливостей може позначатися на мотивації, зусиллях і, відповідно, на економічній продуктивності громадян, що матиме негативні наслідки для загальної продуктивності та зростання потенціалу економіки [A Family Affair, 2010]. З великою ймовірністю потенційні здібності й таланти дітей з так званих нижчих класів, бідних і соціально неблагополучних сімей залишатимуться не розвиненими й не реалізованими, тобто втраченими з погляду економічної продуктивності й ефективності.

Як зазначалося, соціальну мобільність вважають індикатором відкритості чи закритості суспільства. Відкритому суспільству притаманний високий рівень мобільності завдяки слабкій тенденції передання привілеїв від одного покоління до наступного; закритому суспільству — низький рівень мобільності через збереження соціальних позицій від покоління до покоління. Результат дослідницької роботи соціологів становить виявлення зв'язку між соціальним (класовим, статусним) походженням і соціальною належністю, спостереження за динамікою цього зв'язку з плином часу чи від когорти до когорти, а також виявлення ймовірних найважливіших чинників та інституціональних практик, під дією яких цей зв'язок послаблюється чи посилюється. Дії різних інституціональних акторів, насамперед державних інститутів, можуть прямо чи опосередковано впливати на силу зв'язку між соціальним походженням і належністю індивідів, тим самим викликаючи зміни рівнів абсолютної та відносної соціальної мобільності. Тому не дивно, що раніше чи пізніше академічні та соціально-політичні інтереси щодо соціальної мобільності перетинаються, і відповідні спільноти науковців та політиків починають більш-менш активно взаємодіяти. Результати числен-

них досліджень щодо соціальної мобільності, нерівності шансів та ймовірних причин цього за певних умов стають основою для ухвалення політичних рішень та вироблення конкретних заходів щодо усунення перешкод і вирівнювання можливостей індивідів. Якщо політика має на меті зменшення нерівності можливостей між дітьми різного соціального походження, то дослідники мають допомогти з'ясувати ймовірні причини таких нерівностей та визначити сфери, інституціональні втручання у які були б найбільш ефективними. Повний цикл взаємодії науковців і політиків-урядовців передбачає також послідовну перевірку ефективності запроваджених заходів та їхньої результативності. Відтак, сучасна соціологія соціальної мобільності існує як два взаємопов'язані ідеальні типи соціології: як соціальна наука і як так звана камеральна соціологія, призначена для інформування та спрямування державної політики [Goldthorpe, 2004].

У різних країнах питання соціальної мобільності по-різному артикулюються в контексті державної соціально-економічної політики. Добре відомо, що, зокрема, у Швеції рівність можливостей здобуття освіти та шансів зайнятості, а отже, класової належності, було відкрито проголошено політичною метою розвитку країни після Другої світової війни. І, як потім емпірично підтвердилося результатами порівняльних міжнаціональних досліджень, саме ця країна досягла найбільшого просування на шляху до відкритості суспільства, вирівнювання можливостей індивідів незалежно від соціального походження впродовж повоєнних десятиліть.

Нині на тлі інших західноєвропейських країн помітно вирізняється Велика Британія, де питання соціальної мобільності в контексті нерівності можливостей на відміну від нерівності умов постійно перебувають у центрі уваги політичних діячів різних ідеологічних напрямів, як і державної соціальної політики послідовно змінюваних урядів. Політичну важливість питання соціальної мобільності обґрунтовують двома основними причинами. По-перше, у суспільстві має дотримуватися принцип справедливості, життєві шанси дитини не мають визначатися тільки чи переважно обставинами її народження. Соціальна справедливість втілюється у необхідності надавати усім дітям можливість для розвитку їхнього потенціалу. Друга, не менш важлива причина полягає у залежності економічного розвитку від участі у глобальній економічній конкуренції. Щоб розвиватися стало і бути економічно конкурентоспроможними, необхідно максимально усунути бар'єри для самореалізації усіх здібних і мотивованих молодих людей, а не змарнувати їхній людський потенціал [Opening Doors, 2011; Unleashing Aspiration, 2009; Report from the Independent Commission, s.a.].

І минулий уряд лейбористів у Великій Британії, і нині чинна урядова коаліція консерваторів та ліберальних демократів створюють незалежні комісії з питань соціальної мобільності для з'ясування, чи справді соціальна мобільність у країні скоротилася і чому мобільність залишається нижчою, аніж в інших розвинених країнах, і опрацювання рекомендацій щодо засобів вирівнювання можливостей, які стосуються кількох основних сфер, зокрема дитячої бідності, раннього розвитку дітей, освіти, зайнятості, здоров'я та місцевих громад [Opening Doors, 2011; Unleashing Aspiration, 2009]. Комітет у справах дітей, шкіл і сімей Палати представників 2008 року проводить

слухання щодо соціальної мобільності за участі провідних дослідників у галузях економічної та соціально-класової міжгенераційної мобільності [Social mobility, 2008]. Очевидно, що нині для британців звично постійно чути про соціальну мобільність у виступах політиків і державних управлінців, зокрема, нещодавно віце-прем'єр-міністр Великої Британії Нік Клегг свій публічний виступ повністю присвятив питанням соціальної мобільності [Nick Clegg, s.a.]. Хоча те, як британські політики трактують соціальну мобільність і на основі результатів досліджень якого саме типу мобільності роблять висновки про зменшення її рівнів, зазнає систематичної критики з боку дослідників міжгенераційної мобільності як соціально-класової, а не економічної мобільності за доходами [Erikson, 2010; Goldthorpe, 2007].

Упродовж останніх років питання соціальної мобільності дедалі частіше порушують на рівні міжнародних організацій, зокрема Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) і Ради Європи. У звітах та аналітичних працях експертів Організації економічного співробітництва та розвитку питання соціальної мобільності розглядається в контексті забезпечення соціальної єдності чи згуртованості (social cohesion) [A Family Affair, 2010; Causa, 2009; Perspectives, 2011]. Три різні, але однаково важливі складові соціальної згуртованості — це соціальне включення, соціальний капітал і соціальна мобільність [Perspectives, 2011: p. 17].

Такого кшталту підхід до інтерпретації соціальної мобільності поширений і в Раді Європи. У 2011 році Комітет Ради Європи з питань соціальної єдності опрацював доповідь щодо пришвидшення соціальної мобільності як внеску до соціальної єдності, а також ухвалив відповідні рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи країнам-членам Ради Європи [Recommendation, 2011]. Ці рекомендації ґрунтуються на кількох фундаментальних принципах. По-перше, заходи політики сприяння соціальній мобільності, передусім перерозподіл доходів, рівність можливостей щодо здобуття освіти, доступу до соціальної підтримки, якісної медичної допомоги і ринку праці — такі заходи здатні допомогти формувати соціальну згуртованість. Відтак важливо визначити, виявити й усунути бар'єри для соціальної мобільності. Окремі соціально неблагополучні групи (disadvantaged groups) потребують спеціальної уваги, оскільки зазнають впливу додаткових перешкод для соціальної мобільності. По-друге, формальна рівність можливостей вимагає, щоб жоден індивід не був дискримінованим, зокрема через його/її належність до певної групи, й усім було гарантовано однаковий рівень прав доступу до освіти, зайнятості, соціального забезпечення і соціальної допомоги. Однак не всі члени суспільства здатні однаковою мірою скористатися наданими правами: діти малозабезпечених у соціально-економічному вимірі батьків з меншою ймовірністю матимуть доступ до високодохідних соціальних позицій чи професійних категорій, аніж діти високозабезпечених батьків. Понад те, погані освітні успіхи дітей із низькостатусних і малозабезпечених груп несуть ризик відтворення і поширення міжгенераційної ексклюзії. Виходячи з цих фундаментальних принципів, у рекомендаціях визначено основні заходи політики щодо пришвидшення соціальної мобільності у таких сферах, як оподаткування та перерозподіл

доходів, соціальний діалог між усіма сторонами ухвалення політичних рішень, дошкільна, початкова, середня та вища освіта, зайнятість, соціальне забезпечення і соціальний захист, забезпечення житлом та надання підтримки на місцевому рівні [Recommendation, 2011].

Указані висновки і рекомендації, як зазначалося, адресовані усім країнам-членам Ради Європи, до яких вже більш як десять років належить і Україна. Проте тут питання соціальної мобільності не перебувають навіть на периферії політичних інтересів, намірів і стратегічних планів. Очевидно, не варто перелічувати усі численні програмні документи та стратегічні плани численних політичних партій, а також уже численних урядів і кількох президентів незалежної України із цілою низкою президентських послань до Верховної Ради України, щоб переконатися у відсутності там будь-яких згадок про соціальну мобільність, а тим паче згадок у контексті рівності можливостей, соціальної єдності та згуртованості. Так само не варто очікувати, що питання соціальної мобільності потраплять до поля зору політикуму, якщо вони активно не артикульовані навіть в межах академічного й експертного середовища, а про широку громадську дискусію годі й говорити. У тексті підготовленої експертами 2009 року національної доповіді щодо соціально-економічного стану країни [Соціально-економічний стан, 2009] одна з тенденцій становлення нової соціальної структури українського суспільства окреслена як зростання нерівності добробуту, шансів і можливостей, хоча безпосередньо про соціальну мобільність не йдеться. Проте самі ж експерти загалом визнають, що “за відсутності зваженої оцінки ситуації з нерівністю в Україні проблема не обговорюється конструктивно в експертному колі і не є предметом цілеспрямованої дії з боку законодавчої і виконавчої гілок влади” [Соціально-економічний стан, 2009: с. 371]. У національній доповіді щодо нового курсу реформ в Україні на період, який збігається із терміном каденції чинного президента країни, лише побіжно згадується соціальна мобільність, та й то в контексті інвестицій в освіту, які мають надати можливість поліпшити якість освітніх послуг, забезпечити фундаментальність і практичну спрямованість освітніх програм, створити умови для зростання соціальної мобільності та активності молоді [Новий курс, 2010: с. 185], а про соціальну нерівність, як нерівність можливостей і шансів взагалі не йдеться.

Якщо у західній соціології накопичено величезний обсяг емпіричних даних, у тому числі порівняльних, щодо опису різних етапів і чинників процесу соціального відтворення та мобільності, а на перший план висувається необхідність формулювання переконливих, передусім інституціональних пояснень, то у вітчизняній соціології вельми гостро стоїть проблема браку різноманітних емпіричних даних, на основі яких можна було б починати вибудовувати пояснювальні схеми багатокомпонентного механізму відтворення соціальної нерівності загалом, нерівності можливостей зокрема, у тому числі можливостей здійснення соціальної мобільності.

Очевидно, активізувати у широкому розумінні політичні інтереси до питань соціальної мобільності неможливо без активізації академічної зацікавленості й дослідницької спроможності аналізувати та пояснювати стан, численні аспекти та механізми відтворення соціальної нерівності в

українському суспільстві, зокрема нерівності можливостей. За результатами власного дослідження [Оксамитна, 2011] авторка може стверджувати, що в українському суспільстві із середини XX століття загалом незмінною залишається нерівність можливостей здобуття освіти, відповідної їй зайнятості та класової належності. Для чоловіків і жінок спостерігається стабільність режиму класової й освітньої мобільності, тобто соціальної рухливості у розрізі п'яти послідовних вікових когорт упродовж тривалого радянського періоду другої половини минулого століття та під час переходу від соціалістичної до капіталістичної моделі розвитку на початку століття нинішнього. Така постійність передбачає високий рівень іммобільності (соціального відтворення) у верхній частині класової структури суспільства та обмежені відносні шанси мобільності у будь-якому напрямку між верхніми й нижніми класовими категоріями. Оскільки відносна мобільність залишалася переважно незмінною, а рівні абсолютної мобільності динамічно змінювалися, то загальна мобільність чоловіків і жінок зумовлювалася насамперед структурними змінами в економіці та сфері освіти країни.

Освіта становить основний опосередковувальний чинник класової мобільності, однак ані освітні реформи радянського періоду, експансія і обов'язковість середньої загальної освіти, ані численні зміни правил та інституціональних шляхів переходу до вищої освіти не привели до зменшення освітньої нерівності у сенсі нерівності шансів здобуття вищих рівнів освіти. Заходи державної політики щодо вирівнювання шансів, насамперед заходи позитивної дискримінації (квоти, пільги під час зарахування, підготовчі відділення вишів тощо) хоча й не привели до зменшення нерівності шансів, проте, очевидно, надавали можливість утримувати освітню нерівність на більш-менш стабільному рівні. Так само й експансія вищої освіти упродовж пострадянських десятиліть поки що не сприяла вирівнюванню можливостей. Зумовлені соціальним походженням відмінності освітніх досягнень виявилися переважно стійкими до інституціональних заходів освітнього реформування та освітньої експансії. Понад те, серед представників наймолодшого покоління дорослих спостерігається значне посилення освітньої нерівності, зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців із сімей, де батьки мають професійно-технічну освіту, загальну середню і особливо неповну загальну середню.

Українське суспільство, особливо наприкінці радянського і впродовж пострадянського періоду, очевидно, не можна вважати меритократичним у тому розумінні, що із досягненням певного рівня освіти класове походження людини вже не впливає на класову належність. Переміщення індивідів до певних позицій зайнятості й відповідної класової належності за однакового рівня досягнутої освіти, ймовірно, значно більшою мірою зумовлюється класовим походженням, що особливо характерно для представників молодшої когорти на тлі експансії вищої освіти в Україні.

Життєві шанси чоловіків і жінок залишаються значною мірою залежними від соціально-класових обставин їхнього народження. Нерівність створює перешкоди для соціальної мобільності починаючи з періоду раннього розвитку дитини, під час навчання у школі, переходу до вищих рівнів освіти,

виходу та просування на ринку праці. Очевидно, узагальнення, зроблене двома відомими дослідниками соціальної мобільності Дж.Голдторпом та Р.Ериксоном, цілком прийнятне і для українського суспільства: "...міжгенераційній нерівності притаманні суттєві здатності самопідтримання. Вона створює умови, за яких індивіди, які посідають менш сприятливі й привілейовані позиції, вибирають такі варіанти дії, які самі вони розуміють як адаптивні та достатньо раціональні..., що загалом сприяє підтриманню статус-кво. Неможливо очікувати, що освітня експансія і реформа сама по собі слугуватимуть ефективним інструментом соціальної політики, спрямованим на створення більшої рівності можливостей... Це потребуватиме додаткових зусиль для скорочення нерівностей умов, зокрема класових нерівностей щодо економічного забезпечення, стабільності й соціальних перспектив" [Erikson, 2002: р. 42]. Вочевидь, у підґрунті цього узагальнення лежить зроблений ще П.Сорокіним на початку минулого століття висновок про те, що форми соціальної стратифікації як контекст мобільності самі становлять диференційовані структури влади і переваг, а тому містять важливі властивості самопідтримання.

Україна має величезний потенціал розвитку, реалізація якого привела б до суттєвих структурних змін, як це відбувалося у нині високорозвинених країнах упродовж XX століття, зокрема скорочення зайнятості малокваліфікованою фізичною працею і розширення занять висококваліфікованою розумовою працею, занять професійних, управлінських, з надання інформаційних та інших послуг. Мовою соціології соціальної мобільності це означало би збільшення місць на середніх і верхніх рівнях класової структури, а разом із тим збільшення висхідної соціальної мобільності. За умови впровадження низки соціальних, освітніх і економічних інституціональних практик вирівнювання умов і можливостей цілком реально було б досягти і вирівнювання шансів, більшої відкритості суспільства. Проте сьогодні це звучить як соціологічна утопія, зважаючи на політичні, економічні й соціальні реалії нашого життя. Класовим інтересам можновладців і бюрократії, яка їх обслуговує, навряд чи відповідає більша відкритість суспільства і вирівнювання шансів. Поки що історія свідчить, що у класовому суспільстві зміни уможливорюються лише шляхом колективних дій на ґрунті солідарності й організації, шляхом класових конфліктів не лише за перерозподіл ресурсів, а й умов і правил їх накопичення й використання, зокрема ресурсів людського розвитку. Навряд чи нам цей шлях оминути.

Джерела

Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015 : нац. доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. — К. : НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.

Оксамитна С. Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Оксамитна С. — К. : НаУКМА : Аграр Медіа Груп, 2011. — 287 с.

Сорокин П.А. Социальная мобильность / Сорокин П.А. ; пер. с англ. М.В. Соколовой ; под общ. ред. В.В. Сапова. — М. : Academia : LVS, 2005. — 588 с.

Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : нац. доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. — К. : НБІІ НБУВ, 2009. — 687 с.

A Family Affair: Intergenerational Social Mobility across OECD Countries [Electronic resource] // Economic Policy Reforms: Going for Growth. — Paris : OECD Publishing, 2010. — P. 181–198. — Mode of access: <http://www.oecd.org/dataoecd/2/7/45002641.pdf>.

Birkelund G. Welfare states and social inequality: Key issues in contemporary cross-national research on social stratification and mobility / Gunn Elisabeth Birkelund // Research in Social Stratification and Mobility. — 2006. — Vol. 24. — P. 333–351.

Björklund A. Intergenerational income mobility in Sweden compared to the US / Anders Björklund, Markus Jäntti // American Economic Review. — 1997. — Vol. 87. — P. 1009–1018.

Björklund A. Intergenerational income mobility and the role of family background / Anders Björklund, Markus Jäntti // Handbook of Economic Inequality / W. Salverda, B. Nolan, T. Smeeding (eds.). — Oxford : Oxford University Press, 2009. — P. 491–521.

Blanden J. Understanding the Mechanisms behind Intergenerational Persistence: A Comparison between the United States and United Kingdom / Jo Blanden, Kathryn Wilson, Robert Haveman, Timothy Smeeding // Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility. — N. Y. : Russell Sage Foundation, 2011. — P. 29–72.

Blau P. The American Occupational Structure / Peter Blau, Otis Duncan. — N. Y. : Wiley and Sons, 1967. — 520 p.

Bratberg E. Intergenerational Mobility: Trends Across the Earnings Distribution [Electronic resource] / Espen Bratberg, Oivind A. Nilsen, Kjell Vaage // IZA Discussion Paper. — 2005. — № 1517. — Mode of access: <http://repec.iza.org/RePEc/Discussionpaper/dp1517.pdf>.

Causa O. Intergenerational Social Mobility in European OECD

Countries / O.Causa, S. Dantan, Å. Johansson. — OECD Economics Department Working Papers, № 709. — OECD Publishing, 2009. — Mode of access : <http://dx.doi.org/10.1787/223043801483>.

Corak M. Do Poor Children Become Poor Adults? Lessons From a Cross Country Comparison of Generational Earnings Mobility / Miles Corak // Research on Economic Inequality. — 2006. — Vol. 13, № 1. — P. 143–188.

Corak M. Economic Mobility, Family Background, and the Well-Being of Children in the United States and Canada / Miles Corak, Lori Curtis and Shelly Phipps // Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility. — N. Y. : Russell Sage Foundation, 2011. — P. 73–108.

Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. — Oxford : Clarendon Press, 1992. — 429 p.

Erikson R. Intergenerational Inequality: A Sociological Perspective / Robert Erikson, John Goldthorpe // Journal of Economic Perspectives. — 2002. — Vol. 16, № 3.

Erikson R. Has social mobility in Britain decreased? Reconciling divergent findings on income and class mobility / Robert Erikson, John Goldthorpe // British Journal of Sociology. — 2010. — Vol. 61, № 2. — P. 211–230.

Featherman D. Toward Comparable Data on Inequality and Stratification: Perspectives on the Second Generation of National Mobility Studies / David Featherman, William Sewell // American Sociologist. — 1974. — Vol. 9, № 1. — P. 18–25.

Ganzeboom H. Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations / Harry Ganzeboom, Donald Treiman // Social Science Research. — 1996. — Vol. 25, № 3. — P. 201–239.

Goldthorpe J. Introduction. Social Mobility and Social Interests / John Goldthorpe, Catriona Llewellyn, Clive Payne // Social Mobility and Class Structure in Modern Britain. — Oxford : Clarendon Press, 1987. — P. 1–36.

Goldthorpe J. On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory / John Goldthorpe. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 337 p.

Goldthorpe J. Sociology as Social Science and Cameral Sociology: Some Further Thoughts / John Goldthorpe // European Sociological Review. — 2004. — Vol. 20, No. 2. — P. 97–105.

Goldthorpe J. The Economic Basis of Social Class / John Goldthorpe and Abigail McKnight // Mobility and Inequality: Frontiers of Research from Sociology and Economics / ed. by L. Morgan, D. Grusky, G. Fields. — Stanford : Stanford University Press, 2006. — P. 109–136.

Goldthorpe J. Intergenerational class mobility in contemporary Britain: political concerns and empirical findings / John Goldthorpe, Michelle Jackson // British Journal of Sociology. — 2007. — Vol. 58, № 4. — P. 525–546.

Goldthorpe J. Back to Class and Status: Or Why a Sociological View of Social Inequality Should Be Reasserted / John Goldthorpe // Reis. — 2012. — № 137. — P. 201–216.

Hauser R. A Structural Model for the Mobility Tables / Robert Hauser // Social Forces. — 1978. — Vol. 59, № 3. — P. 919–953.

Hout M. How inequality might affect intergenerational mobility / Michael Hout // Social inequality. — N. Y. : Russell Sage Foundation, 2004. — P. 969–987.

Jantti M. American exceptionalism in a new light: a comparison of intergenerational earnings mobility in the Nordic countries, the United Kingdom, and the United States [Electronic resource] / [M. Jantti, M. Bratsberg, K. Roed, R. Raaum, R. Naylor, E. Osterbacka, A. Bjorklund, T. Eriksson] // IZA Discussion Paper, № 1938. — 2006. — Mode of access : <http://repec.iza.org/RePEc/Discussionpaper/dp1938.pdf>.

Lipset S. Social Mobility in Industrial Society / Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix. — Berkeley : University of California Press, 1959. — 309 p.

Nick Clegg delivers speech on social mobility [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.libdems.org.uk/news_detail.aspx?title=Nick_Clegg_delivers_speech_on_social_mobility&pPK=38cf9a88-0577-403e-9dcb-50b8e30ed119.

Nolan B. The Role of Social Institutions in Inter-Generational Mobility / Brian Nolan, Gosta Esping-Andersen, Christopher T. Whelan, Bertrand Maitre, and Sander Wagner // Persistence, Privilege and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility. — N. Y. : Russell Sage Foundation, 2011. — P. 331–368.

Opening Doors, Breaking Barriers: A Strategy for Social Mobility. — London : HM Government, 2011. — 87 p.

Perspectives on Global Development 2012 : Social Cohesion in a Shifting World. — Paris : OECD Publishing, 2011. — 260 p.

Recommendation CM/Rec(2011)9 of the Committee of Ministers to member states on fostering social mobility as a contribution to social cohesion (Adopted by the Committee of Ministers on 21 September 2011 at the 1121st meeting of the Ministers' Deputies) [Electronic resource]. — Mode of access: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec%282011%299&Language=lanEnglish&Site=DC&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864>.

Report from the Independent Commission On Social Mobility [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.tuc.org.uk/extras/Social_Mobility_Report_Final.pdf.

Smeeding T. Introduction / Timothy Smeeding, Robert Erikson, Markus Jantti // Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility. — N. Y. : Russell Sage Foundation, 2011. — P. 1–25.

Social mobility. Oral Evidence given by Dr. John Goldthorpe, Professor Stephen Machin, Dr. Jo Blanden, 2008 [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmchilsch/281/281-i.pdf>.

Solon G. Intergenerational Income Mobility in the United States / Gary Solon // *American Economic Review*. — 1992. — Vol. 82, № 3. — P. 393–408.

Solon G. Cross-Country Differences in Intergenerational Earnings Mobility / Gary Solon // *Journal of Economic Perspectives*. — 2002. — Vol. 16, № 3. — P. 59–66.

The Concise Oxford Dictionary of Sociology / ed. by Gordon Marshall. — Oxford : Oxford University Press, 1994. — 573 p.

Treiman D. The Fourth Generation of Comparative Stratification Research / Donald Treiman, Harry Ganzeboom // *The International Handbook of Sociology*. — London : Sage, 2000. — P. 123–150.

Unleashing Aspiration: The Final Report of the Panel on Fair Access to the Professions [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.bis.gov.uk/assets/biscore/corporate/migratedd/publications/p/panel-fair-access-to-professions-final-report-21july09.pdf>.

Xie Y. The Log-multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables / Yu Xie // *American Sociological Review*. — 1992. — Vol. 57, № 3. — P. 380–395.